

JIRÍ VYKOUKAL, BOHUSLAV LITERA,
MIROSLAV TEJCHMAN

Východ.

Vznik, vývoj a rozpad
sovětského bloku
1944–1989

NAKLADATELSTVÍ LIBRI
PRAHA 2000

LIDOVÁ DEMOKRACIE?

Bezprostředně poválečný vývoj států „za železnou oponou“ se odehrával, obrazně řečeno, v geopolitickém oblouku, rozpínajícím se mezi jižní a severní částí střední a jihovýchodní Evropy. V jeho jižní části komunisté dosahovali svých cílů poměrně rychle a bez přímé sovětské asistence s řeckou výjimkou (britská intervence), potvrzující pravidlo existence silné, autochtonní a úspěšné komunistické politiky. V severní části regionu se komunisté pohybovali na základě kompromisu mezi svou vlastní mocenskou ambicí, vymezenou autentickým postavením v dané společnosti na konci války, a sovětskou politikou, která právě v závislosti na tomto postavení působí jako pretekst zrychlující či zpomalující, v každém případě však dominantně regulující vnitřní vývoj dané země až k nastolení stalinistického režimu s finskou výjimkou (finlandizace) nekomunistického závěru vývoje, potvrzující pravidlo silného sovětského vlivu na dění v těchto zemích.

Zjednodušeně se dá tato situace znázornit tak, že zpravidla tam, kde lidová demokracie zakořenila jako systém garantující činnost několika legálně existujících stran a dodržující pravidla limitované parlamentní demokracie, museli komunisté vynakládat značné úsilí, aby se uplatnili a prosadili (jejich „národní“ zájem přitom nebyl vždy v souladu s „globálním“ sovětským zájmem). Na druhé straně zpravidla tam, kde vůbec k vytvoření další politické varianty, o které by se mohli opírat, měl vnitřní vývoj víceméně jednoznačný průběh (jeho výsledky však také ne vždy byly Moskvě po chuti). Co tedy byla lidová demokracie? (Doslava přeložen znamená tento pojem *lidovou vládu lidu*.) Byl to autonomní systém schopný další demokratické evoluce nebo jakýsi genetický zárodek následného stalinistického režimu?

Jako politická konstrukce, navazující na modely lidové fronty ze druhé poloviny 30. let (politická prevence proti fašismu), jako poválečná sovětská teoretická inovace druhé poloviny 40. let (hybridní spojení kapitalismu a socialismu podle sovětského ekonoma E. Vargy z roku 1947) i jako praktická politika druhé poloviny 40. let plnila lidová demokracie dvě důležité funkce: stabilizační (statickou) a destruktivní (dynamickou). U první funkce bylo podstatné, že lidová demokracie ustálila a také svým způsobem uzavřela „politické diskursy“ jednotlivých národů a států střední a jihovýchodní Evropy, rozpuťované druhou světovou válkou. Nivelizovala tak do značné míry pozici, v níž se po ukončení války nacházely. Těmto národům, jednak těžce postiženým válkou (buď porážkou mocností Osy nebo porážkou na straně Osy), jednak často poznamenaným problematickým meziválečným dědictvím (hospodářská krize, diktatury, nacionální konflikty), nabízel v podstatě nezávisle na válečném osudu garance neopakování špatné minulosti, čili jednoznačně úspěšnou budoucnost. Lidová demokracie přišla s novou for-

mulaci národního zájmu a jeho garancí, což však předpokládalo výrazné změny vzhledem k meziválečné politice. Poválečná stabilizace byla alespoň dočasně, považována za žádoucí a v jejím zájmu došlo k určitým změnám, po jejichž uskutečnění měla být nová politická struktura pevná alespoň tak, aby budoucnost nebyla znovu ohrožena vnější agresí nebo vnitřní strukturální krizí.

Tady vstupuje do hry druhá funkce lidové demokracie – cenou za nové garance je politická ostrakizace špatné minulosti a fyzická či politická eliminace jejích protagonistů. Vyrovnání poválečných východisek a vytyčení perspektivy je tedy podmíněno radikální proměnou původní podoby meziválečné politiky. Metamorfóza se však netýkala jen válečných nebo předválečných režimů, kde kritika měla ve většině případů své oprávněné důvody, ale směřovala i k určité revizi parlamentní demokracie. Ta se prakticky projevovala tím, že z ní byla v různém rozsahu vyloučena pravicová politika a prosadil se asymetrický model, opírající se o levicové strany (komunisté, socialisté/sociální demokraté), o silné tradiční strany s radikálním až silně levicovým programem (především rolnické strany) a o více či méně neúplně, levicovým programem často poznamenaný a válkou, exilem nebo politickým subverzí narušený občanský střed (křesťansko-demokratické nebo liberální a demokratické strany). Mluví-li se v období po roce 1944 o demokracii, pak jde v zásadě o tuto její asymetrickou variantu, akceptovanou a rozvíjenou legálně působícími politickými stranami.

Zmíněná asymetrie vycházela z odstranění elity předválečné extrémní pravice (nacionalisté, fašisté, kolaborace) jako reprezentace meziválečných diktatur nebo válečných kolaborantských režimů. Odstranění této elity však nebránilo tomu, že řádové členstvo pravicových stran zhusťovalo v některých zemích početné deficitní komunistické strany nebo se soustřeďovalo ve stranách co nejdále na „pravici“ středolevého centra. Trend k politické asymetrii však postupoval ještě dále a zahrnul také více či méně rozlehlé období více či méně úspěšné a fungující parlamentní demokracie, předcházející ustavení diktatury. Zdůvodnění tohoto kroku se opět vázalo na změnu chápání národního zájmu a jeho garancí – parlamentní demokracie byly příliš slabé a nedokázaly se ubránit pravicové diktatuře nebo okupaci, takže i na ně padal stín odpovědnosti za neúspěšnou meziválečnou a válečnou bilanci.

Tento typ uvažování, jehož stopy nacházíme v jednotlivých národních prostředích střední a jihovýchodní Evropy již od předválečného období (opozice proti autoritativním režimům), orientoval poválečnou politiku na určité inovace, které, z hlediska zkušenosti s dosud zažitými politickými systémy, směřovaly ke kombinaci levicových a etatistických vzorů. Nešlo však v žádném případě o jakousi regionální specialitu. Středolevé modely politiky se silnými komunistickými stranami byly výrazně zastoupeny například ve

Francii nebo v Itálii, levicová vlna s příslušnou hospodářskou a sociální strategií procházela takřka celou Evropou. Dva komunisté v britském parlamentu a znárodnění *Bank of England* v roce 1946 to dokreslovali velmi výstižně.

Klasická parlamentní demokracie byla považována za slabou variantu poválečné národní politiky, protože nezabránila autoritativní metamorfóze, a pravicové proudy a skupiny, které ji podnítily, se zhusta kompromitovaly kolaborací s okupačními režimy mocností Osy či vytvářením satelitních států nebo režimů na zbytkových územích rozbitých meziválečných států. Pozornost se věnovala i sovětskému systému, a to ze dvou důvodů. Prvním byl fakt, že tento systém se ubránil německému vpádu, vydržel válečnou zátěž a výrazně se podílel na porážce Německa. Druhý byl ovlivněn spojeneckou propagandou v době války, která šířila obraz Sovětského svazu jako státu již procházejícího demokratickou evolucí a Stalina jako moudrého a rozšafného *Uncle Joea*, který tuto proměnu uskuteční. Válečné zájmy ani poválečná euforie z vítězství samozřejmě příliš nepřály připomínání faktu, že šlo o konflikt dvou bývalých spojenců, ani kritice teritoriálních změn z tohoto spojeneckví plynoucích a umožněných tichým souhlasem Západu. K tomuto vlivu se připojilo v některých zemích zúročení především kulturního vkladu meziválečné levice, tradičního rusofilství a také krátkodobé oživení idejí slovanské vzájemnosti.

Systém lidové demokracie zahrnoval několik formálních znaků, které měly autonomní charakter, odlišující jej od pozdějšího stalinismu:

1. Středolevá asymetrie

Tento rys lidové demokracie vzniká vyloučením pravice z účasti na politice. Pravice je vzhledem ke své předválečné i válečné minulosti považována za zkompromitovanou nebo přímo za hrozbu demokracii. Takto omezené politické spektrum však jistou pluralitu zachovává, což je dáno jednak existencí několika politických subjektů, jednak to vychází z obecného pojetí politiky v lidové demokracii.

2. Solidární pojetí politiky

Středolevá redukce politického spektra mění celkové pojetí politiky, v němž dochází k vystříhání koncepce politiky jako soutěže, resp. konfliktu zájmů protikladných politikou jako solidární spolupráci zájmů pouze různých, avšak vždy směřujících ke společnému cíli. Jde o reakci na meziválečné poměry, kdy buď rozbíjely stranický systém demokracií omezoval nebo kdy spory mezi stranami přispívaly k autoritativní transformaci. Solidární pojetí politiky však vylučuje diktát jedné strany.

3. Apriorní standard

Omezení politického spektra vede k tomu, že rozvojová strategie směřuje do vybraných „středolevých“ směrů. V solidárním systému je charakter

určitých politických, hospodářských či sociálních rozhodnutí do jisté míry již předem dán celkovou strategií rozvoje společnosti. Jestliže neexistuje pravicová politická alternativa, pak se v solidárním středolevém spektru neuvazuje, jestli znárodnění ano-ne, radikální agrární reforma ano-ne, ale kladná odpověď je již dána a jde jen o způsob provedení. Na tomto typu strategie je ovšem větší či menší měrou zainteresována většina zúčastněných politických subjektů.

4. Etatismus

Rozvojovou strategii společnosti formuluje politická struktura, která nezvinná úspěchem stran, ale dohodou. Prakticky tuto strategii uskutečňuje stát, dohodou vytvářený. Jeho zvýšené pravomoci plynou jednak z potřeb urychlené poválečné rekonstrukce, jednak z názoru, že silný stát potlačí působením liberálních „zákonů džungle“, a zamezí tak opakování některých strukturálních problémů meziválečného období (hospodářská krize). Stát garantuje optimální rozvojové strategie, které však nevznikají diktátem, nýbrž společnou dohodou.

5. Asymetrie „trojího dělení moci“

Apriorismus rozhodování v solidárním středolevém spektru se silným státem způsobuje výraznou preferenci exekutivních složek politického systému. Tento moment opět souvisí s potřebami bezprostředně poválečného vývoje (stíhání válečných zločinců, kolaborantů, rekonstrukční legislativa, agrární reformy, znárodnění) a odpovídá mu přenos části legislativní aktivity na exekutivní složky (dekrety legislativa v rámci úřadu prezidenta, státní rady, předsednických orgánů národních front a prozatímních parlamentů) a posílení mimořádného soudnictví.

Předpokladem udržení autonomie těchto znaků bylo trvajícím napětí mezi lidovou demokracií jako maximálním a minimálním programem poválečné politiky, čili tendencí udržovat středolevé spektrum maximálně otevřené a případně její rozšiřovat dále doprava a tendencí stlačovat politiku k levému okraji politického spektra, aniž by však v jednom či druhém případě došlo k jejich prosazení na úkor druhého. Praktické možnosti politiky a očekávání lidí se tak lišily v tom, zda příslušná politická síla tento systém chápala jako maximální nebo jako minimální program.

Pro převážně občanský orientované politické spektrum bylo zcela dostatečující naplnění základních atributů lidové demokracie, především udržení středolevé asymetrie politického systému. Přitom nebyl vyloučen ani pozvolný návrat k úplné symetrii, zahrnující i pravicovou politiku, což dokládá řada nakonec neúspěšných, avšak přesto podniknutých pokusů o legalizaci nacionálně či klerikálně organizovaných malých stran. Politický pohyb byl vyvoláván jednak postupující normalizací poválečných poměrů, jednak tím,

že značná část nepovolené pravice se přelézala do politických stran na „pravém“ kraji středolevého spektra a toto spektrum na jejich úrovni replikovala v jakýchsi „napravo“ posunutých mikromodelech lidové demokracie. Strany středu (šlo hlavně o agrární, méně o občanské nebo křesťansko-demokratické formace) pak vlastně svými „ilegálními“ křídly pravových skupin či osobností formovaly neviditelnou, formálně chybějící pravou část politického spektra. Dokládá to řada pokusů využít centristické strany jako shromaždiště nebo odrazíště pro latentní pravici (Demokratická strana na Slovensku, agrárníci v Maďarsku, Polsku či Bulharsku, rumunští caranisté).

Minimální program spočíval v tom, že pro komunisty nebo pro skupiny, akceptující jejich program, představovala lidová demokracie buď útvar, který je záhodno udržet právě kvůli zmíněné asymetrii, kompenzující jejich došlý malý početní stav a slabý politický vliv, nebo útvar prozatímní, sloužící pouze k prohloubení středolevé asymetrie směrem k monopartijnímu systému. Obě strany tedy měly za určitých okolností zájem na udržení lidové demokracie, pro obě strany však současně existovala určitá perspektiva překročení jejího obzoru. Dynamika lidové demokracie byla tedy v zásadě určována trvajícími napětím mezi oběma póly. Tam, kde tento model existoval krátce, se středolevé spektrum zborťilo a uvolnilo cestu monopolnímu postavení komunistické strany. Tam, kde tento model vydržel déle, se zmíněné napětí udržovalo a stav a charakter vnitřní politiky byly v zásadě určován poměrem maximálních a minimálních prvků, čili umístěním politického systému na škále mezi oběma krajnostmi.

Základní problém tohoto systému, oscilujícího mezi póly maximalismu a minimalismu, však spočíval ve velmi problematické možnosti jeho vnitřní evoluce. Většina lidových demokracií po určité době projevovала přirozenou tendenci k obnovení celého politického spektra. Tomu však bránil fakt, že uvnitř tohoto formálního systému pravidel institucí a znaků působil jiný, faktický systém, který evoluci bránil. Šlo o systém mocenských nástrojů, ovládaných komunistickou stranou (především bezpečnostní aparát ministerstva vnitra a armáda), které představovaly jakousi nedemokratickou pojistku zachování lidové demokracie jako středolevé asymetrie. Jestliže by z formálních pravidel měla vyplynout její změna, vnitřní systém ji zabránil uvedením formálního systému do původního stavu; nekonala se sice standardní parlamentní demokracie, avšak nekonal se ani totalitní model. Své slovo tu také měl Sovětský svaz, s jehož přičiněním se křehká rovnováha často udržovala.

Byla to situace příznačná pro řadu zemí, v nichž se konaly volby, které bez ohledu na to, zda byly svobodné či manipulované, zda přišly dříve či později, na celkové podobě politiky příliš nezměnily. Ať v nich komunisté prohlašovali zjevné (maďarské volby v listopadu 1945, finské volby v březnu 1945), vyhrožovali na základě falšování nebo jiných manipulací (zástupně polské referen-

dum v červnu 1946 a lednové parlamentní volby v roce 1947, rumunské volby v listopadu 1946) nebo byly bojkotovány opozicí (bulharské volby v říjnu 1945) nebo vyhrožovali (československé volby v květnu 1946), výchozí stav byl zachován, maximálně došlo k posunu směrem doleva, avšak nikoliv k nastolení diktatury jedné strany.

Kdy a proč se ve vývoji lidových demokracií objevily zlomové momenty, v nichž začala převážovat politika minimálního programu a nakonec došlo také k porušení středolevé asymetrie a vývoji směrem k čisté komunistickému systému? Odpověď na tuto otázku znovu můžeme hledat v hybridní pomaze lidové demokracie, která se projevovovala nejen ve vnitřní, ale i ve vnější oblasti. Systém, který nebyl ani socialismem, ani kapitalismem, obsahoval významný bezpečnostní a strategický potenciál, jehož využití úzce souviselo s tím, jakým způsobem se vyvíjely poválečné vztahy velmocí. Lidová demokracie jako autonomní (nestalinský) systém trvala potud, pokud trvala spolupráce velmocí. Zboreni lidové demokracie a nástup stalinismu odpovídaly ukončení spolupráce a nastolení horké fáze studené války. Šlo tedy o situaci, kdy sovětská politika jako bezpečnostní garant prostoru střední a jihovýchodní Evropy bude buď počítovat ve vnitřním vývoji těchto zemí momenty, směřující proti jejím bezpečnostním představám a zájmům, nebo se z důvodů, které leží mimo dosah lidové demokracie jako vnitřního systému, sama rozhodne variantu minimálního programu použít jako hlavní devízu ve své zahraniční politice.

Dokud trvala spolupráce velmocí, zavedení přesných kopií sovětského režimu v zemích přímo kontrolovaných Moskvou nebylo možné ani nutné. Proto se volila cesta „smíšené“ lidové demokracie jako systému „mezi“ kapitalismem a socialismem. Udržení tohoto dosti komplikovaného ekonomicko-politického hybridu při životě však vyžadovalo vůli velmocí a dialog, který netrval a zřejmě ani nemohl trvat příliš dlouho. Sovětská politika se lépe orientovala v prostoru, který byl definován převážně „levicově“, což zajišťovaly jak systémy lidové demokracie ve střední a jihovýchodní Evropě, tak přítomnost komunistů nebo alespoň levice v dalších evropských vládách. „Levá“ Evropa tedy pro sovětskou politiku byla znamením oslabení těch variant pravcového vývoje, které mohla počítovat jako bezpečnostní riziko. Oproti tomu západní politika se zase lépe orientovala v prostoru, který byl definován „demokraticky“, čili podle pravidel parlamentní demokracie (výsledku svobodných voleb) i levicově, ale také pravicově. Sovětská politika pak používala za účelem zachování „levé“, čili pro ni stabilní a čitelné Evropy značně nedemokratických metod, zatímco západní politika preferovala „demokratickou“ orientaci i tehdy, když v nějaké politické konstelaci posílila pravice na úkor levice, což zase Moskva cítila jako bezpečnostní problém. Tato citlivost stoupla úměrně jednak tomu, jak blízko která země byla Německu a Rakousku a jakou strategickou cenu v tomto smyslu měla, jednak

tomu, jak dlouho trvala „levá“ Evropa v západní části kontinentu, tedy jak dlouho byli komunisté přítomni v místních vládách.

Rozvoj „demokratické“ Evropy byl tedy v případě posílení nelevicových variant politiky vnímán sovětskou stranou jako bezpečnostní problém, rozvoj bezpečné „levé“ Evropy prostřednictvím nedemokratických metod je západní stranou vnímán jako signál vývozu revoluce. Pro západní státy nebyla příliš čitelná politika prováděná na „levé“ straně Evropy, takže se obávaly jejího využívání jako přechodné zóny pro další šíření komunismu, pro Sovětský svaz nebyly vždy čitelné události na „pravé“ straně tohoto systému, kde si určité kroky vykládal jako snahu o zvrát čistě „kapitalistickým“ směrem. Pokud se tyto posuny spojily s tím, co považoval za zesílení kapitalistické orientace na západě Evropy nebo za projev dezintegrace své bezpečnostní zóny (odstoupení komunistů z vlád v Itálii a Francii, vývoj v Německu, Marshallův plán, idea balkánské federace a konečně roztržka mezi Bělehradem a Moskvou), oblast autonomních lidových demokracií jako meziklona ztrácela na významu a jednodušším se stalo blokové řešení.

Nedemokratická pojišťka zachování středolevé asymetrie se změnila v nástroj, kterým tato asymetrie byla rozbita. Tady se ovšem projevil další zajímavý rys lidové demokracie, který vedle snížené možnosti autonomní evoluce zahrnoval také prvek určité rezistence vůči proměně v monopartijní diktaturu. Nikde totiž tato diktatura nevyplývala z nějakých evolučních dispozic lidové demokracie, naopak všude, kde nastupovala (s finskou výjimkou), byla středolevá asymetrie rozbita silou a pod sovětským nátlakem (prostřednictvím bezpečnostního aparátu), ať se to již odehrávalo formou státního převratu (Československo), politické a fyzické likvidace hlavních představitelů nekomunistických politických stran (S. Mikolajczyk v Polsku, F. Nagy v Maďarsku, N. Petkov v Bulharsku, I. Maniu v Rumunsku) nebo dokonce založením nového státu (Německá demokratická republika).

Byla tato situace nevyhnutelná? Zatím lze jen poměrně obtížně vyhledávat a jednoznačně definovat příčiny zlomu, který nastával či nazraval v letech 1946–1947 a znamenal zánik válečné koalici spolupráce, v hlubších historických trendech, současně však již není možné řešit tuto otázku na základě vzájemného obviňování nebo sebeobviňování. Konstatovat je možné to, že oba budoucí protagonisté nadcházející studené války nezvídali přechod od válečné k poválečné spolupráci. Za války si maximálně vycházeli vsříč. Každá ze stran koalice byla ochotná ve prospěch spolupráce dokonce zvyšovat a prosazovat, dle svých možností, potřeb, naturelu a vkusu, hodnotové systémy strany druhé a současně projektovat (z hlediska politických zisků se dá mluvit o ideologických investicích) své hodnotové systémy do strany druhé.

Stalin operoval demokratickými hodnotami a parlamentarismem, potíral tzv. levicové sektářství (čili ortodoxní komunismus kominternovského ty-

pu) v lokálních komunistických stranách, které, pokud toho byl schopen, nutil ke spolupráci s občanskými stranami. Ty zase ujišťoval o své dobré vůli a nechtil zavádět sovětský komunismus, což vydatně podporovala západní politika, která přesně tímto argumentem právě občanské strany tlačila k přijímání společných velmocenských rozhodnutí, jež se po kolapsu spolupráce těmto stranám i jejich zemím staly osudnými. Západ zase provozoval důslednou prosovětskou kampaň až do té míry, že například cenzurními a jinými zásahy blokoval snahy exilových vlád zemí střední a jihovýchodní Evropy kritizovat sovětský postup a jako v polském případě zabráňoval dokonce poukazovat na tak zjevná fakta, že v zájmu války porušuje své vlastní závazky: Atlantická charta versus Teherán, kde bez polského vědomí Stalin dostal „darem“ polská území, anektovaná po 17. září 1939.

Současně již za války bylo patrné, že Východ i Západ si na jedné straně síce vycházejí vsříč v zájmu co nejrychlejší porážky Osy, ale že se také navzájem „jistí“ před možností uzavření separátního míru s Německem (tady působily bezpečby ještě vzájemné animozity z konce 30. let, kdy se „Západ“ snažil, aby válka vypukla co nejdříve na východě a „Východ“ usiloval o totéž, pouze v opačném směru), a kdy obě strany měly eminentní zájem na tom, aby hlavní tíhu válečných operací nesla vždy ta druhá strana, ale aby případné zisky z ukončení války byly maximální na straně vlastní. Závěr války tyto kontroverzní prvky zesiloval v neprospekch původní spolupráce a také je obnažoval v podobě, kterou válka předtím zakrývala. S koncem války pominuly důvody spolupráce a společné zájmy začaly být vytlačovány konkurencí při dělení poválečného světa. Tady se teprve s plnou vahou ukázalo, že za normálních podmínek jsou oba tak rozdílné světy schopné na partnerské úrovni vzájemně komunikovat jen velmi obtížně.

Úplná koordinace neexistovala dokonce ani na úrovni Západu. Britská politika uvažovala v kategoriích sfér vlivu, které používala k tomu, aby uchránila své koloniální impérium před rozpadem. Churchill to na počátku války prohlásil slovy vskutku prorockými: „Nestál jsem se prvním ministrem Jeho Veličenstva, abych předsedal zničení Britského impéria.“ Roosevelt zase vytvářel globalistickou politiku, o níž se domníval, že představuje koncepci, na které se dohodne se Stalinem a nehodlal se zdělovat s problémy malých států, které ani nevědí, co chtějí a co je pro ně dobré.

Za války nebyla vytvořena možnost ani mechanismy nebo instituce vzájemného dohadování a vyvažování rozdílných zájmů a koncepcí, které by braly v potaz zájmy malých zemí střední a jihovýchodní Evropy jako zájmy autonomní a stejně legitimní jako ty velmocenské. Účelové spojení se rozpadalo spolu s Evropou na dva nepřátelské bloky a tyto malé země byly zahrnuty do nákladů rozpadu.

Německá demokratická republika

Vznik NDR na podzim 1949 znamenal dovršení sovětizace ve smyslu do-tvoření typického blokového útvaru na území sovětské okupační zóny. Po-kud existovaly naděje či úvahy o možnosti celoněmeckého řešení, záhy je překlývala „horká“ fáze studené války, a oba státní celky na německém území se od sebe začínaly nezadržitelně vzdalovat, čím spíše, že pod Ulbrichtovým vedením se NDR postupně měnila v systém stalinského typu. Sjednocená socialistická strana (SED) se přihlásila ke stalinské verzi marxismu-leninis-mu jako vedoucí ideologii, podřizovala si státní aparát, ekonomiku, správu i kulturu, takže mizela nejen možnost politické opozice, ale jakékoliv auto-nomní veřejné činnosti vůbec. U příležitosti svých 70. narozenin byl pak na konci roku 1949 Stalin prohlášen „velkým učitelem německého dělnického hnutí a nejlépeším přítelem německého národa“. Na rozdíl od ostatních zemí bloku byla však NDR stále ve velmi zvláštní situaci dané tím, že její exi-stence jako státu byla součástí německé politiky velmocí. V tomto případě politiky sovětské, která nikdy úplně nepouštěla ze zřetele možnosti a pod-mínky, za nichž by mohlo vzniknout opět jednotné Německo.

Státnost „východního“ Německa, jak se NDR záhy začalo říkat, tak získa-la lechce sezónní nádech a SED se po celé poválečné období snažila tuto si-tuaci kompenzovat jednak aktivní účastí v „německé“ politice SSSR, jednak ideovou konstrukcí, která NDR prezentovala jako extrakt lepších tradic ně-meckých dějin. „Západní“ Německo a Berlín (nazývaný někdy pejorativně „zónou“ nebo Pankowem, podle severoberlínské čtvrti na pomezí západní a východní zóny) ztělesňovaly ty horší tradice. Ve snaze ukázat, že i v za-hraniční politice je NDR pokrokovější než SRN, došlo v červenci 1950 k uzavření smlouvy s Polskem v hraničním městě Görlitz-Zgorzelec, kterou NDR potvrdila platnost nové polské západní hranice. Dokladem snahy NDR operovat v celoněmeckém měřítku byla Národní fronta demokratického Ně-mecka (*Nationalen Front des demokratischen Deutschland* – NFDD), založe-ná již 4. října 1949, která působila s cílem vytvořit „sjednocené, demokra-tické, mírumilovné a nezávislé Německo“. Současně však byla NFDD využívána uvnitř NDR jako nástroj kontroly a dalšího ovládání politických institucí, stran a organizací.

Již v prosinci 1949 prošlo transformací soudnictví, které se nyní zaměřo-valo stále více na stíhání politických deliktů. V roce 1950 bylo souzeno 78 000 politických „trestných“ činů zakončených několika rozsudky smrti. Na počátku roku 1950 došlo nejprve k posílení policejního aparátu (dispono-val 50 000 příslušníků) a poté i k jeho reorganizaci, když 8. února 1952 bylo ustaveno ministerstvo státní bezpečnosti (*Ministerium für Staatssicherheit* – STASI), které sledovalo již nejen činnost seskupení mimo SED, ale zamě-řilo svou pozornost také dovnitř SED. Na jejím 3. sjezdu, který kromě pro-

jednávání zásad první pětilátky (1951–1955) zvolil W. Ulbrichta generálním tajemníkem strany, se prosadil stalinský trend definitivně. V srpnu pak pro-běhl první rozsáhlé čistky, eliminující nepohodlné bývalé sociální demo-kraty i příliš „národní“ komunisty. Atmosféru v zemi ilustrovaly první parla-mentní volby v říjnu 1950, které již proběhly na základě jednotné volební listiny, připravené v rámci NFDD v květnu. Byly to také první volby v re-žimním „stylu“ – údajně se jich zúčastnilo 98 % oprávněných voličů, z nichž 99,7 % hlasovalo pro navrženou kandidátku. Výsokoprocenční loajalitu však provázely rozsáhlé manipulace, z klamnosti ji také usvědčoval vysoký počet uprchlíků do „západního“ Německa. Po volbách obsadila SED 100 křesel v parlamentu, křesťansko-demokratická strana (CDU) a liberálně-demokra-tická strana (LDP) po 60, odbory (FDGB) 40, demokratická rolnická strana (DBD) a národně-demokratická strana (NDPD) po 30 a další organizace 80 křesel. Jelikož tyto organizace včetně FDGB byly pouze „převodovou pá-kou“ SED, s jejich podporou měli komunisté absolutní převahu a přímo ovlivňovali chod parlamentní agendy.

Volby jako „ústavní“ cesta integrace režimu potvrdily trend, nastolený 3. sjezdem SED. Aby strana mohla ovládat politiku, musela se změnit v přesné fungující mechanismus, jehož chod však určovala jen částečně. Řa-da vnitřních i vnějších kompetencí nového státu byla kontrolována Moskvou prostřednictvím Sovětské vojenské správy (SMAD), která byl na konci roku 1949 nahrazen nově koncipovanou sovětskou kontrolní komisí. Stalinizaci SED na přelomu let 1950–1951 provázely další čistky, které kromě vymýce-ní pozůstatků sociální demokracie měly likvidovat všechny „špióny, titolisty, trockisty a nepřátele lidu“. Čistky postihly kolem 150 000 členů SED, kro-mě její členské základny se dotkly již také vedoucích činitelů. V srpnu 1950 byla odstraněna řada předválečných členů KPD (Leo Bauer, Paul Merker, Lex Ende), někteří byli zatčeni hned, další přišli na řadu později, především v souvislosti s aférou Noela a Hermanna Fieldových a Slánského procesem v Praze. Represe v NDR však byla časově posunuta oproti jiným zemím, kde již procesy a popravy odsouzených proběhly, takže když se i v Berlíně začal připravovat ukázkový proces s Paullem Merkerem a Franzem Dählemem (oba byli podezřelí hlavně tím, že válku přežili ve Francii a později v němec-kých koncentračních táborech), zemřel Stalin.

Politické změny postihovaly i další strany, hlavně CDU a LDP, které SED sice nechávala veřejně působit, avšak ovlivňovala jejich vedoucí orgány. Z nich postupně odcházeli poslední politici, kteří ještě proti komunistům há-jili ideje politické plurality a demokracie, a tyto strany pak s novým perso-nálním obsazením postupně přijaly svou podřízenou roli a vyrovnaly se tak DBD a NDPD, které tímto způsobem fungovaly již od svého založení. SED maximálně využívala masové organizace, které ji ještě více než strany umožňovaly kontrolovat obyvatelstvo. V roce 1950 čítala členská základna

odborové organizace FDGB 4 700 000 lidí, FDJ sdružovala 1 500 000 mládežníků, v pionýrské organizaci bylo 1 600 000 dětí, ve svazu žen DFD 1 000 000 žen a nově založená Společnost německo-sovětského přátelství měla 1 900 000 členů.

Expozice vedoucí role SED znamenala dovršení rekonstrukce politického systému „smíšené“ lidové demokracie a přechod k dalším změnám v celospolečenském měřítku. V létě 1952 odejela delegace SED na oficiální návštěvu do SSSR, kde se ji 8. července dostalo svolení se zahájením výstavby socialismu. Již 9. července 1952 se sešla 2. celostátní konference SED, kde byl program výstavby socialismu vyhlášen jako oficiální stranická a státní linie, což prakticky znamenalo promítnutí tohoto programu do všech sfér života společnosti. Jinak řečeno, bylo dovršeno připrácení NDR stalinskému modelu socialismu.

V ekonomické sféře byla nová politika umožněna předchozím začleněním země do RVHP (zaří 1950), v jehož důsledku se zesilovaly hospodářské vazby se Sovětským svazem, takže již v polovině 50. let kolem 75 % zahraničního obchodu se zeměmi bloku připadalo právě na SSSR. Převod socialistické linie do vnitrohospodářských poměrů měl zajistit první pětiletý plán (1951–1955), stanovující jako cíl překonání předválečného standardu, což se však do povstání v roce 1953 podařilo pouze v průmyslové výrobě. První pětiletka znamenala také dokončení proměny vlastnických vztahů, zejména posílení počtu podniků a „lidověn“ vlastnictví (*Volksseigentum* – VEB). Podíl státních podniků a družstev, který činil na počátku 50. let zhruba 70 %, měl stoupnout na 81 %. Zvyšování vlastnických poměrů byl vysoký počet společností napojených přímo na Sovětský svaz (SAG), jejichž část sice Sovětský svaz předal NDR (z průvodních 200 klesl jejich počet na 130 v roce 1950), avšak nadále si kromě uranové těžby ponechal v rukou významná nebo zisková ekonomická odvětví (těžká chemie, hodinářství). „Sovětské“ společnosti na počátku 50. let stále ještě vytvářely 32 % celkové produkce. Snaha zvýšit hospodářskou výkonnost byla provázána silicím tlakem na zavádění sovětských metod „řízení“ a změnami pracovních právních norem (jejich velmi tvrdé zvýšení přišlo v květnu 1953). Tyto změny měly velmi cílenou příjmovou podobu, zatímco otázka životní úrovně se řešila hesly a v čase budoucím, přitom u „sousedů“ byly životní podmínky znatelně lepší.

V rámci koncepce výstavby socialismu věnovala SED velkou pozornost hospodářskému rozvoji a pro tento účel podnikla řadu kroků měnicích nebo upravujících politický systém NDR. 17. července 1952 bylo opět podle sovětského vzoru zřízeno předsednictvo vlády jako orgán plně kontrolovaný SED (v počtu 12 : 4), která jeho prostřednictvím měla ovlivňovat ekonomiku. Došlo také ke změně správně teritoriální struktury NDR, když byly 27. července 1952 zrušeny dosavadní země a nahrazeny 14 kraji (*Bezirke*) a 217 okresy. Proměny posílily státní a stranický aparát a všechny typy spo-

lečenských organizací, které byly definitivně umístěny do mocenské vertikaly, jejíž podobu svrchu určovala a kontrolovala SED.

Výstavba socialismu probíhala v ideologicky exponované době: na jejím počátku stála vlna politických procesů v zemích celého bloku, její průběh provázely kampaně na Stalínovu počest, intenzivní školení obyvatelstva v „učení“ geniálního mistra. Nikoliv náhodou se právě v této době SED také soustředila na školství a kulturu. Ve školách byla zavazena povinná výuka ruštiny stejně jako povinné studium marxismu-leninismu-stalinismu. Preferovány byly technické, exaktní a přírodní vědy, aplikovatelné v ekonomickém rozvoji, zatímco společenské a humanitní vědy se postupně změnily v ideologické obory, zdůvodňující oficiální politiku. V kultuře se jako určující koncepce prosadil socialistický realismus. Režim také ve zvýšené míře začínal využívat kulturu ke své politice. V tomto směru pak nejvíce film, který měl v Německu od předválečných dob významnou tradici. Již v roce 1946 byla založena filmová společnost DEFA (*Deutsche Film-Aktiengesellschaft*), která působila až do roku 1992. Během své existence vyprodukovala kolem 750 filmů a představovala významný nástroj státní propagandy a kulturní politiky. Státní moc zahájila likvidační tažení proti autonomní církví (kolem 80 % obyvatelstva patřilo k evangelickým vyznáním); došlo k rozstřelům zatýkáni a jiným formám represe, popřípadě ke snaze podřídit duchovenstvo státu.

Od roku 1952 se NDR začala „opevňovat“ i navenek. Na 1 393 km dlouhých hranicích se SRN byla postupně budována soustava záseků, bariér z ostratého drátu, minových polí a posléze také samostatných systémů, které měly zabránit emigraci obyvatel z „demokratického“ Německa. Hranici střežilo až 50 000 příslušníků pohraničních jednotek. Přímé násilí, politická manipulace, ideologická indoktrinace a hlídaná hranice vytvořily základi sloupy existence režimu a zdálo se, že systém se definitivně uzavřel. Záhy se mělo ukázat, že tomu tak není.

Polská lidová republika

Pro sjednocovacím sjezdu komunistické a socialistické strany z prosince 1948, kterým vznikla Polská sjednocená dělnická strana (PSDS; *Polska Zjednoczona Partia Robotnicza* – PZPR), pokračovala unifikace politického systému. Na přelomu září a října 1949 proběhla jednání mezi bývalými členy Polské lidové strany (PSL) a „lublinskými“ lidovci (SL), jež vyvrcholila 27. listopadu 1949 založením Sjednocené lidové strany (*Zjednoczone Stronnictwo Ludowe* – ZSL). V jejím vedení stanuli Józef Niecko z bývalé PSL a Władysław Kowalski za SL. Ve stejné době se PSDS podřídila Demokratická strana (SD) s novým vedením (Władaw Barcikowski, Leon Chajm).

V červenci 1950 formou přistoupení k SD zanikla Strana práce (SP), jejíž vedoucí představitelé buď již byli v emigraci nebo ve vězení.

Slučovací mánie postihovala i další organizace. V červenci 1948 byl podle vzoru sovětského Konsomolu založen Svaz polské mládeže (*Związek Młodzieży Polskiej – ZMP*), jenž zahrnoval ve stejné době ustavený Svaz akademické mládeže pro vysoké školy. V červnu 1949 se konal druhý odborářský sjezd, který podřídil odbory PSDS. V čele odborů stanul předválečný komunista Aleksander Zawadzki. Na počátku listopadu 1949 došlo ke sjednocení odborářských a veteránských organizací v podobě Svazu bojovníků za svobodu a demokracii (*Związek Bojowników o Wolność i Demokrację – ZBoWiD*), jehož vedením byl pověřen bývalý předák socialistů Józef Cyrankiewicz.

Předešlé podřízení vysokých škol a vědy zjednodušilo další pronikání ideologie do kultury, takže v lednu 1949 sjedz polských spisovatelů přijal socialistický realismus jako závažnou uměleckou konvenci. 31. října 1951 byla podle sovětského vzoru založena Polská akademie věd, která nahradila Polskou akademii věd a umění v Krakově, jež působilá od roku 1872.

Po ovládnutí politických stran a organizací se prohloubilo propojování struktur PSDS a státní správy. To bylo zvláště významné v případě resortů vnitra, obrany a spravednosti, které vytvářely mocenskou páté nového režimu. Jejich prostřednictvím komunisté kontrolovali další resorty a společnost vůbec, ale současně se sami stávali objektem kontroly ze sovětské strany. Silové resorty se změnily v politické instituce s vlastním životem, ježíchž zaměřením a činnost byly dělnovány mimo Polsko. V listopadu 1949 nastoupil do funkce ministra národní obrany sovětský maršál Konstantin Rokossovskij (pod polským jménem Konstanty Rokossowski), hlavní velitel tzv. Severní skupiny sovětských vojsk, který se stal také členem ústředního výboru PSDS. Armádu průběžně kontrolovala vojenská zpravodajská služba, kterou v letech 1944–1954 zcela ovládali důstojníci NKVD. Jedním z jejich „nejvýraznějších“ úspěchů byla kampaň proti členům západní polské armády, „nejvýraznějších“ úspěchů byla kampaň proti členům západní polské armády, vojákům podzemí, z nichž se řada se pod příšliby a zaručkami bezpečnosti, výzvami k práci pro vlast a po různých amnestiích vrátila do veřejného života. Tato kampaň vyvrcholila na jaře 1950 rozsáhlým zatýkááním, jež postihlo na 1 500 důstojníků, a ukázkovým procesem v létě 1951, v němž bylo 19 důstojníků odsouzeno k smrti. Enormně vzrostla role ministerstva vnitra, které dosud bylo hlavním centrem boje proti podzemní a politické opozici. Od názvu této instituce se odvozovalo také velmi frekvencované lidové pojmenování jejích příslušníků – *ubek* (*Urzad Bezpieczestwa Publicznego* – Úřad veřejné bezpečnosti).

Nebáze prositým se stal lág Jaworzno (mezi Katovcemi a Krakovem), kde až do roku 1955 byla v duchu velmi brutálního „makarenkovského“ pojetí převychovávána nepřizpůsobivá polská mládež.

Bezpečnost přijala stalinskou doktrínu, že počátky socialismu jsou spojeny s tzv. zosířeným třídním bojem a tomu podřídila svou činnost, která spočívala v preventivním vyhledávání a likvidaci skutečných i údajných nepřátel. 1. března 1950 byl založen Zvláštní úřad ministerstva veřejné bezpečnosti (*Buro Spéciale MBP*), takzvaný X. odbor, který měl přislouchávat neloajální stránky při spolupráci s titisty, západními agenty a při přípravě ukázkových procesů získávat od obviněných přiznání. X. odbor, který vedl plukovník Anatol Felgin a jeho zástupce podplukovník Józef Świątko, se stal neblaze proslulým: spolu s odborem vyšetřování MBP se podílel na přípravě politických provokací a procesů.

Současný systém reprezi bylo také ministerstvo spravedlnosti, jehož struktura se změnila zvláště po přijetí nové legislativy z dubna 1949, která zjednodušila procesní stránku trestního řízení. Současně byl přijat zákon o ochraně státního tajemství, který dal vnitru i vojenské kontrarozvědkě do rukou další výhodný nástroj. Druhá legislativní vlna z roku 1950 znamenala vytvoření nové hierarchie cílů soudnictví, které se primárně zaměřilo na ochranu režimu a jeho hospodářských zájmů. Přeměnu resortu provázely úpravy podmínek výkonu soudcovské profese, jejichž cílem byla rychlá persónální obměna soudců (ještě v roce 1953 bylo v provozu 30 % předválečných soudců).

Dne 2. srpna 1952 byl zatčen W. Gomułka, avšak politický monstrproces, typický pro toto období v jiných státech, s ním již neproběhl. Vyšetřovatelům se nepodařilo shromáždit dostatečné „důkazy“, protože Gomułka jedl nozachtně (byl vyšetřován bez použití fyzického násilí) odmítl sehnat roli obětinného beaťka a zřejmé i pohrozil, že v případě veřejného procesu bude vypovídat o všech režimu nepřijemných. Svou roli však mohl sehnat také fakt, že podobný proces by mohl ohrozit stabilitu PSDS, ve které měl Gomułka stále mnoho přívrženců. Někteří prominenti stalinského vedení stranu poskytlí novinářce Tereze Toránské na počátku 80. let interview, v nichž tvrdili, jako například Jakub Berman, že procesu zabránili sami.

Politická transformace vyvrcholila přípravou nové ústavy. Parlament zvolený v lednu 1947 měl být sice ústavodárným shromážděním, ale jako první provedl pouze úpravu ústavy z roku 1921. Teprve poté, co komunisté zcela ovládli vnitropolitickou scénu, byly v létě 1949 vytvořeny v rámci ústředního výboru PSDS dvě komise, z nichž první (komise A) se měla zabývat novou ústavou jako právním problémem, zatímco druhá (komise B) komise řešila její ideologické aspekty, zejména pak mírnu následování sovětské ústavy z roku 1936. Práce obou komisí probíhala v podstatě skrytě, první návrh ústavy vznikl až na podzim 1950. V březnu 1951 byl projekt předložen politbyru, které začalo projednávat textaci, nad níž dohlížel Bierut. Polský předák pak projednával konečnou verzi přímo se Stalinem, jenž činil závěrečné redakční úpravy vlastní rukou. Teprve poté vstoupily práce nad ústavou do

veřejné fáze a v květnu 1951 byl přijat ústavní zákon o její přípravě a schválení.

Nová polská ústava byla schválena 22. července 1952, ve výroční den Marnosti PKWN, prosovětské „lublinské“ vlády z roku 1944. Ústava dala Polsku nový název – Polská lidová republika – a v deseti oddílech, obsahujících 91 paragrafů, postavila politický systém na doktríně diktatury proletariátu. V duchu své předlohy pak učinila většinu ustanovení fikcí, protože nedala občanům žádné prostředky k jejich vymáhání nebo kontrole.

Dokonce politické transformace ovlivnil také její vnější kontext. Zhoršení vztahů se Západem vedlo Moskvu ke snaze co nejrychleji ukončit intergraci své vlivové sféry. Fungující politický systém s exponovanou dozorcí, donucovací a represivní funkcí byl nutným předpokladem hospodářské mobilizace, jejíž koordinaci měla na blokové úrovni zajišťovat v roce 1949 založená RVHP již zmíněná likvidace Ústředního plánovacího úřadu (CUP) byla předehrou k této změně. Pokus PPS o umírněnou industrializaci vzal za své s koncem této instituce a na její místo nastoupila militaristicky orientovaná koncepce, jejímž ztělesněním se stal šestiletý plán, který měl rytmus polské ekonomiky srovnat se sovětskými pětiletkami (poslední příslušná končila rokem 1955).

Tab. 30 – Růst hrubé akumulace kapitálu v Polsku v letech 1950–1957 (průměrný roční růst v %)

odvětví	1950–1953	1954–1957
všechna průmysl	15,5	5,3
stavebnictví	25,6	1,2
zemědělství	10,5	18,3
doprava a spoje	0,3	17,9
	7,7	-2,2

Zdroj: Handel zagraniczny a wzrost krajów RWPG, Warszawa 1969, s. 67

Propojení obou ekonomik bylo zaručeno polsko-sovětskou smlouvou o investicích, dodávkách surovin, zbraní a vojenského vybavení z 29. června 1950. Jelikož většina investic směřovala do těžkého a vojenského průmyslu, stranou zůstalo zemědělství, kde tak vznikla potřeba koncentrace zbývajících zdrojů. Tu měla zajistit kolektivizace, prováděná od roku 1949. Ta sice nedospěla až do stadia „rozkuřování“, příznačného pro sovětské poměry 30. let, avšak polský venkov byl vystaven enormnímu nátlaku v podobě nucených dodávek, zaváděných od roku 1951. Tyto dodávky brzo přesahovaly polovinu základní produkce a v roce 1953 již činily 85 % obilí, 51 % brambor a 50 % dobytka. Vymáháním dodávek byl pověřen resort vnitra a snahy vy-

Tab. 31 – Výdaje na obranu v Polsku v letech 1951–1980

rok	celkem roční přírůstek mld. zlotých	procentní přírůstek	ND mld. zlotých	% (ceny 1961)
1951	3,8	-	-	-
1952	6,6	2,8	73,7	5,6
1953	10,3	3,7	56,0	10,5
1954	10,9	3,7	5,8	10,0
1955	12,6	1,7	15,6	8,7
1956	12,7	0,1	0,8	7,2
1957	10,1	-2,6	-20,5	10,8
1958	11,2	1,1	10,9	5,5
1959	14,3	3,1	27,7	5,2
1960	14,9	0,6	4,2	4,5
1961	17,0	2,1	14,1	7,6
1962	18,4	1,4	8,2	2,2
1963	20,7	2,3	12,5	7,2
1964	21,6	0,9	4,3	6,7
1965	23,2	1,6	7,4	6,9
1966	25,2	2,0	8,6	7,2
1967	26,4	1,2	4,8	5,6
1968	30,3	3,9	14,8	9,0
1969	33,5	3,2	10,6	2,8
1970	35,7	2,2	6,6	5,2
1971	37,2	1,5	4,2	8,1
1972	39,9	2,7	7,2	10,6
1973	41,1	1,2	3,0	10,8
1974	45,5	4,4	10,7	10,4
1975	47,6	2,1	4,6	9,0
1976	51,7	4,1	8,6	6,8
1977	57,7	6,0	11,6	5,9
1978	59,8	2,1	3,6	3,0
1979	64,3	4,5	7,5	-2,3
1980	64,5	0,1	0,3	-6,0

Zdroj: Checinski M., Poland's Military Burden, Problems of Communism, No. 3, 1983, s. 37

hnout se dodávkám nebo jejich nesplnění byly trestány pokutami, vězením či pracovními tábory.

Přesto bylo do roku 1956 kolektivizováno pouze 10 % obdělávané půdy a kolektivizační akce skončila v podstatě neúspěchem. Nelze vyloučit, že PSDS tuto akci podporovala slovně, avšak prakticky o ni příliš velký zájem neměla. Za stále ne příliš dobré potravinové situace ji mnohem více než pokrok v kolektivizaci zajímaly pravidelné dodávky. V zemědělství tak vznikla svým způsobem patová situace, protože ani státní statky (*Panstwowe Gospo-*

darstivo Rolne – PGR), ani družstva neslymly přilíš veľkou produktivitou a soukromí rolníci v obavě z budoucnosti zase neměli důvod investovat do svých hospodářství nebo je modernizovat. Státní náslí tak bralo z nedostatku, k zásadnímu průlommu do venkovské struktury života však nedošlo.

Jedním z příznačných symptomů násilné industrializace se staly nucené práce a jen například v uhelných dolech pracovalo v roce 1953 tímto způsobem kolem 31 000 lidí. Jejich platy činily jen kolem 20 % běžného platu v této oblasti. Symbolem průmyslového rozvoje se stala řada gigantických projektů (Lemnova huť u Krakova, elektrárny Jaworzno a Młeczowice, hliníkárna Skawina aj.) a také rostoucí podíl zbrojní výroby na průmyslové produkci: zbrojní průmysl v letech 1950–1953 zaměstnával 200 000 lidí, což bylo 8–10 % všech pracujících v průmyslovém sektoru.

Přijatý model ekonomického rozvoje však zcela zanedbával otázku životní úrovně a po několika letech urychlené industrializace již ani ideologické kampaně ani státní teror nebyly schopny zabránit rostoucí nespokojenosti lidí s daným stavem, což začalo postihovat i původně prorežimní vrstvy a nové elity. V květnu 1951 zůstal ve francouzské emigraci polský diplomat a spisovatel Czesław Miłosz, který tu v srpnu 1953 vydal proslulou knihu *Zotročný duch (Zmiewiony umysł)*, jednu z prvních kritik totalitarnímu pocházející ze sovětského bloku.

Československá republika

Nová komunistická moc chtěla dát represivním opatřením poúnorového režimu zdaní ústavního postupu. Proto KSČ iniciovala schválení zákona na ochranu lidové demokratického zřízení, který vstoupil v platnost 14. října 1948, a 25. října schválil parlament zákon o táborech nucené práce, do kterých byli odsuzováni všichni, které režim označil za nepřátele. Ke zdokonalení bezpečnostního dozoru bylo v květnu 1950 založeno nové ministerstvo národní bezpečnosti, které vedl nejprve Ladislav Kopřiva a po něm od ledna 1952 Karol Bacilek.

Čistky obzvláště citelně zasáhly oblast kultury a vědy, kde byla řada významných osobností, jako například Václav Černý, Zdeněk Kalista či Jan Patočka, obviňována buď z buržoazního smýšlení nebo původu, a donucena opustit univerzity. Stejně dopadly i tisíce studentů. Komunisté pro tyto účely využívala radikální až fanatickou mládež, jejíž úderky řádily na vysokých školách a rozhodovaly o osudech a životech jiných lidí. Režim se snažil měnit sociálně nevyhovující elity za nové, odpovídajícího původu. Na důležitá místa se tak často dostávali lidé zcela nekalifikovaní, v mnoha případech však byli zakrátko obviňováni ze sabotážních aktivit, neboť na stranu své-žene úkoly prostě nestačili. Jinou, často používanou metodou neutralizace

politicky nespolehlivých skupin obyvatelstva, byly nucené odrody do armády, kde především mládež podezřelého původu (buržoazie, kulaci, inteligence, kněží) sloužila v pracovních jednotkách (tzv. Pomocné technické praporey – PTP, podle této zkratky lidové označování jako pětáčky nebo také tzv. černí baroni). Na druhé straně tyto čistky otevíraly ohromný prostor pro kariéru, kdy jen dobře vyzaděovaná loajalita stačila k raketovému vzestupu s patřičnými finančními a společenskými efekty.

Poúnorové represe měly podobné jako v ostatních lidové demokratických státech v zásadě dvě fáze. V té první byla jejich cílem snaha likvidovat předúnorové nekomunistické garnitury v politice, státní a hospodářské správě a armádě, nespolehlivé osobnosti a skupiny z odboje a partyzánského hnutí. V této rovině byl vrcholem proces s Mladou Horákovou v květnu a červnu 1950, který skončil čtyřmi rozsudky smrti. V druhé fázi pak přišla na řadu i KSČ, kde jednak v souvislosti s jugoslávskou krizí, jednak v souvislosti s aférou Hermannova a Noela Fiedlových řada lidí náhle změnila své postavení. Ti, kteří předtím rozhodovali o životě a smrti, byli náhle sami objektem stejného postupu. Vrcholným v tomto smyslu byl proces s Rudolfem Slánským, bývalým generálním tajemníkem KSČ, který skončil na konci roku 1952 jedenáctí rozsudky smrti. Tepre v souvislosti s tímto procesem byli do Prahy, jako do posledního hlavního města bloku, oficiálně pozváni sovětské poradce do příslušných resortů. V tomto procesu se jako v dalších zemích a v souladu se sovětskou reží uplatnil antisemitský moment. Represe se nevyhnuly samozřejmě ani církvi, v jejímž případě se režim snažil vymazat ji z veřejného života jako poslední nezávislou instanci a ideovou alternativu. Na řadu přišlo i Slovensko, kde se již v květnu 1948 odehrál proces se zbytky Demokratické strany a v roce 1949 proces s vedoucí garniturou Slovenského národního povstání a Sboru pověřenců.

Čistky a procesy v celém svém rozsahu znamenaly likvidaci všech autonomních politických a společenských center, která by mohla jakkoliv narušovat nebo ohrožovat monopolní mocenskou pozici KSČ. Zdaleka se však nedá mluvit o tom, že by vlnu teroru iniciovala a uskutečňovala jen tato strana. Od procesu se Slánským to byla především sovětská politika v pozadí, která určovala, jakým způsobem a kam bude tato vlna směřovat a komunisté byli jen poslušným, často velmi pasivním nástrojem její vůle a záměrů, podobně také jejím objektem. Za této situace pak velmi často nerozhodovala jen užitečnost či loajalita vůči Moskvě, ale také místo, které jednotliví protagonisté v dané chvíli v systému zaujímali.

Sovětský faktor má pro hodnocení kampaně státního teroru na přelomu 40. a 50. let podstatný význam. V jeho světle obecná represe, zahrnující inscenované soudní procesy, věznice, pracovní tábory a popravy, byt provázené mimořádnou brutalitou a krutostí, přestávají být jen projevem prvoplánově politické deviace, ale jeví se jako extrémně pragmatický způsob

konsolidace satelitního státu, jehož surovinové a pracovní zdroje potřebovala Moskva ke své politice vůči Západu. Podobně jako v ostatních zemích bloku i v Československu můžeme pozorovat snahu, maskovanou ideologickou euforií, explotovat typicky sovětskými bezohlednými metodami hospodářský potenciál země. Stalinský systém byl založen na eliminaci všeho, co by tuto exploataci mohlo komplikovat, byl to systém maximálního zjednodušení sítě společenských, hospodářských a politických vazeb, založený na efektivitě a pragmatismu, pro který pojmy jako demokracie, občan a právo byly pouze překážkou dosahování maximálního výkonu. Represe úvodní fáze „budování“ socialismu je nutné vidět především v této souvislosti, jejich mrtví, věznění a jinak postižení nebyli tolik obětmi na oltáři monumentálního (ať již chápaného v „andělském“ či „dábelském“ rouše) historického projektu, ale spíše více či méně použitelným materiálem.

Manipulace lidmi byla předpokladem zahájení rozsáhlých strukturálních změn československé společnosti. V ekonomice to znamenalo komplexní vymazání soukromého sektoru a také „soukromnické“ mentality, ať již formou likvidace nebo převýchovy jejich představitelů. Jestliže ještě v roce 1947 vytvářel soukromý sektor po předchozích znárodnovacích aktech asi 24 % národního důchodu a zahrnoval zhruba tolik pracovních sil, v roce 1951

Tab. 32 – Výsledky tří fází československé pozemkové reformy k 1. 5. 1951 (tisíce hektarů)

Půda	Přiděleno hektary	Z úhrnu přidělené půdy získáno v hektarech v % konfiškací revizí před- v nové válečné reformy reformně
veškerá půda	4 143	100,0 2 946 954 253
z toho		
státní statky	426	10,3 186 150 90
státní lesy	1 731	41,8 1 101 599 31
JZD	128	3,1 50 3 74
drobný přídel	1 281	30,9 1 204 70 8
ostatní	577	13,9 405 122 50
zemědělská půda	2 136	100,0 1 651 270 214
z toho		
státní statky	426	19,9 186 150 90
státní lesy	14	0,6 6 8 0,3
JZD	127	6,0 50 3 74
drobný přídel	1 279	59,9 1 201 70 8
ostatní	209	13,6 208 40 42

Zdroj: Půlpán K., *Nástin českých a československých hospodářských dějin do roku 1990*, I. díl, Praha 1993, s. 54

tento sektor již takřka neexistoval. Podobně dopadlo i zemědělství, které prošlo třemi fázemi. Po první (konfiškační) fázi přišla na řadu druhá fáze, která do konce roku 1949 manipulovala pozemkovými fondy ve smyslu revize výsledků pozemkové reformy z dob první republiky, a od roku 1949 začala třetí fáze v podobě vyvlastňování majetků nad 50 hektarů. Tato fáze plynně přešla do stadia kolektivizace, která fakticky převedla většinu půdy do socialistického sektoru. Tzv. socializace venkova byla neoddelitelně spojena s extrémním nátlakem, kdy zvláště oblíbenou metodou, jak přinutit konzervativní sedláky ke vstupu do statku či družstva, bylo nasazování dávek, které nebyli schopni splnit.

Stejně jako v případě venkova bylo uplatňování násilí přitomné také při likvidaci soukromé malovýroby, tedy živnostníků. Ti byli terčem mimořádného nátlaku nejen proto, že představovali přitažlivou konkurenci státní výroby, ale také proto, že jejich mentalita stála ve zcela příkřím protikladu vůči zamýšlené transformaci lidských myslí. Tady se uplatňovaly například frekventované kontroly hospodaření a vedení účtů, omezené přiděly zboží a přístupy k úvěrům, a když toto nestačilo, vymýšlely se fiktivní přestupky, popřípadě se dětem z těchto rodin (podobně jako u vesnických kulaků) znemožnilo středoškolské či vysokoškolské studium. Ve vně znárodnění, která přišla po roce 1950, dokonale zanikl sektor malovýroby a živnostenský stav, a to v míře, která zřejmě nenastala v žádné z dalších zemí bloku. Jak v případě zemědělství (státní statky a Jednotná zemědělská družstva – JZD; slovensky *Jednotné rolnické družstvo* – JRD), tak i malovýroby tímto stylem během několika let „vypadly“ ze společenské struktury celé její segmenty a byly nahrazeny novými sociálními skupinami. Lidské a rodinné tragédie a utrpení, spojené s tímto stylem sociální, ekonomické a politické transformace, se samozřejmě změřit a spočítat nedají.

Základní směry hospodářského a sociálního vývoje nového režimu stanovil první pětiletý plán na léta 1949–1953, který byl ve svých prvních předlohách v řadě ohledů ještě poplatný hospodářským koncepcím dvoutletého plánu jako ztělesnění smíšené ekonomiky v rámci národní cesty k socialismu. V době rozblhající se studené války však tyto předlohy vzaly za své a definiční koncepcie pětiletky, schválená v květnu 1949, zcela otevřela československou ekonomiku sovětským představám. Ty spočívaly jednak v nemilosrdné likvidaci všeho, co by připomínalo přechodní hospodářské modely (venkov a živnostnictví), jednak v kombinování jednoznačné orientace na těžký průmysl a militarizace ekonomiky jako celku. Za tímto účelem došlo také v září 1951 k reorganizaci orgánů hospodářské správy.

Tento model byl produktem domácí politiky opět jen do určité míry, spíše „obětavě“ plnil určitou zakázku zvenčí. Teprve po jejím uspokojení mohly probíhat další kroky, zaměřené na domácí potřeby. Vývoj ekonomiky po roce 1949 znamenal počátek cesty, která zavedla československý hospodářský

Tab. 33 – Vývoj drobných živnostenských závodů v Československu v letech 1948–1960

Ukazatel	1948	1950	1952	1956	1958	1960
výrobní řemesla	počet podniků 172 675	120 283	47 526	28 336	14 142	4 260
stavebnictví	počet zaměstnanců 458 880	231 701	53 727	29 596	14 448	4 279
zahrádnictví	počet podniků 19 782	12 859	4 121	3 129	1 221	261
doprava	počet zaměstnanců 69 600	27 791	4 799	4 016	1 272	263
obchod	počet podniků 3 671	2 832	1 217	2 058	1 247	354
poštominství	počet zaměstnanců 5 320	3 309	2 157	2 232	1 366	372
služby	počet podniků 11 718	2 418	2 787	2 896	889	203
živnosti	počet podniků 17 204	2 802	2 896	2 896	909	205
celkem	počet zaměstnanců 56 796	21 436	4 201	1 705	577	577
	na 428 540	108 652	49 834	22 557	6 601	

na – údaj nebyl autor k dispozici

Zdroj: Půlpán K., Násin českých a československých hospodářských dějin do roku 1990, I. díl, Praha 1993, s. 78

systém do neřešitelných dilemat, ležících zcela stranou normálního světa. První problémy se začaly objevovat již v letech 1952 a 1953, hlavně však když zemřel Stalin a skončila korejská válka. V průběhu přechodu militarizované ekonomiky na mírové poměry se poprvé výrazně projevila neschopnost rychle a pružně reorientace hospodářských priorit, která pro komunistický model zůstala typickou i v budoucnu.

Maďarská lidová republika

Éru stalinismu v Maďarsku lze rozdělit do dvou období, z nichž první, v letech 1949–1953, se odehrávalo ve znamení upevňování Rákosiho vlády, zatímco druhé, zahrnující léta 1953–1956, probíhalo naopak jako přerod této vlády vrcholící v tragickém pokusu roku 1956 o radikální změnu režimu vůbec. Do první fáze nastupovala Maďarská dělnická strana (MDS) pod vedením lidí, kteří ji dovedli k moci: Matyás Rákosi (nazývaný „nejlepší Stalinův žák“) jako generální tajemník, Ernő Gerő pověřený ekonomikou, Mihály

Farkas jako tajemník pro otázky bezpečnosti a József Révai pro otázky kultury a ideologie. Především tato čtyřka představovala hlavního iniciátora vnitřních proměn Maďarska, i když samozřejmě její manévrovací prostor nebyl zcela autonomní a do značné míry závisel na vůli Moskvy, zprostředkované sovětskými poradci.

Stalinský model se v maďarském vývoji prosadil v kontextu roztržky mezi Moskvou a Bělehradem, která zasáhla celý vznikající sovětský blok. Rozkol mezi tzv. moskevskými a národními komunisty, kteří byli pokládáni za možné oponenty nového režimu, vyústil v rozsáhlé aféře v létě 1949, jejímž objektem se stal do té doby loajální člen strany a ministr László Rajk (do 1948 ministr vnitra, 1948–1949 ministr zahraničí). Ten byl v duchu moskevských procesů 30. let odsouzen za trockistické spiknutí, špiónáž pro Jugoslávii a západní imperialisty a téhož roku spolu s dalšími „spiklenci“ popraven. V létě 1949 se Rajkových výsledků zúčastnil také János Kádár, který o rok předtím, v srpnu 1948, Rajka nahradil ve funkci ministra vnitra. Kádár necelý rok po popravě na vlastní žádost odstoupil a roku 1951 byl pak sám uvězněn.

Teprve Rajkovým procesem se uzavřela sovětizace Maďarska, když byly odstraněny všechny momenty, které mohly jednak vyvolávat určité rozpory ve straně, jednak narušovat jednoznačný vztah k Sovětskému svazu. Politickými procesy se stalinský režim dotvářel do své čisté krystalické podoby, kterou korunovalo prosazení „kultu osobnosti“ jak samotného Stalina, tak i Rákosiho jako tzv. malého Stalina. Podobně jako Stalin v Sovětském svazu, tak i Rákosi v Maďarsku byl označen za otce a „velkého učitele“ místní komunistické revoluce a jeho oficiální uctívání mělo symbolizovat její vítězství. K jejímu potvrzení sloužilo systematické násilí v podobě permanentních politických procesů a čistek, zaměřených mimo i dovnitř MDS. Po likvidaci občanské opozice a potlačení odporu křesťanských církví došlo k opakovaným vlnám represí proti různým vrstvám členstva MDS, jejichž obětní byli bývali sociální demokraté, veteráni španělské občanské války, příslušníci domácího komunistického odboje a nakonec také Židé: všichni byli považováni za potenciální nebezpečí pro pozici strany a sovětský vliv v Maďarsku. Odhaduje se, že jen v průběhu let 1952–1955 postihly represe kolem 10 % maďarské populace a dotkly se vlastně všech sociálních vrstev včetně komunistické strany.

Stalinismus znamenal takřka rekonstrukci všech dosavadních parametrů maďarské společnosti. Pokračoval trend, který zahájila již agrární reforma. Ve srovnání s předválečnou situací znamenala ohromný posun násilná industrializace. Sovětský model socialismu procházel touto změnou v celé středovýchodní a jihovýchodní Evropě z několika důvodů. Sovětská politika předpokládala možnost vypuknutí vojenského konfliktu mezi Východem a Západem a k jeho zahájení bylo nutné vytvořit rozsáhlé zdroje a přísluš-

Tab. 34 – Početní vývoj Maďarské dělnické strany v letech 1949–1956

rok	počet
květen 1949	1 500 000
únor 1951	862 114
leden 1956	859 037
prosinec 1956	37 818

Zdroj: Ungarn, Hrsz. K. D. Grothusen, Südossteuropa-Handbuch, Band V, Göttingen 1987, s. 158

ným způsobem orientovaný průmysl. Industrializace převážně agrárního regionu měla zajistit jeho urychlenou hospodářskou a sociální reorientaci, přičemž centrálně plánovitý systém mohl zvýšit schopnost ovládat společnost. Současně měl přilom do sociální struktury formou produkce početného průmyslového proletariátu zbavit společnost konzervativních brzd agrárních struktur a vytvořit to, co komunistická strana v Maďarsku nejvíce postrádala, to jest dělnickou třídu jako hlavního hegemonu epochálních historických proměn a sociálního zdůvodnění existence komunistické strany a její moci. Tyto cíle v sobě zahrnoval maďarský pětiletý plán pro léta 1950–1954, který přepočítával zvýšení průmyslové produkce o 204 % (v roce 1951 upraveno na 380 %) a také mnohonásobné zvýšení objemu prostředků, vkládaných do vojenského průmyslu. Za daných východních podmínek nemohly tyto plány vést k ničemu jinému, než k prosazení extenzivních postupů, důrazu na množství před jakoukoliv kvalitou a zhroutení struktury maďarské ekonomiky.

Politickému vývoji a přípravám na konflikt mezi Východem a Západem se přizpůsobovala také armáda. Mírová smlouva z roku 1947 přiznávala Maďarsku právo na pozemní armádu v počtu 65 000 mužů a letectvo v počtu 5 000 mužů, ale již v roce 1950 dosáhl celkový stav maďarských ozbrojených sil 100 000 mužů a měl se dále zvyšovat až na 160 000. Rychlý růst zastavily až čísky ve velení, které trvaly od roku 1950 do Stalinovy smrti.

Průvodním jevem násilné industrializace byly zmíněné čistky a represe, které postihovaly také kvalifikované dělnictvo, jež navíc doplácelo na výrazně rovnostářskou platovou politiku. Pokus nahradit tradiční skupinu odborníků svým „vlastním“ stranickým produktem měl opět výrazně kvantitativní povahu, jelikož „noví“ odborníci byli sice politicky spolehliví, ale bez potřebných schopností a zkušeností. To je zřejmě, v atmosféře permanentní podezřetivosti často vystavovalo do role „reakčních“ elementů, pokoušejících se sabotážími zpomalt úspěchy socialismu.

S projektem industrializace úzce souvisela také násilná kolektivizace, v jejímž průběhu vznikaly nové výrobní jednotky v zemědělství a často se

tak odebírala půdu těm rolníkům, kteří ji před nedávnem dostali agrární reformou. Jestliže politická motivace změn na venkově souvisela se snahou rozšířit komunistickou kontrolu také sem, ekonomicky souvisela s koncentrací a mobilizací výrobních kapací ve prospěch modelu násilné industrializace. Bez ohledu na původ a vývoj venkovských majetků tak politické rozhodnutí vydělilo na venkově vrstvu kulaků, kteří měli představovat jádro opozice proti nové stranické politice. Důsledkem kolektivizační koncepce bylo nejen rozbití venkova, ale eliminace jeho neproduktivnějších složek, která se spolu s pochopitelným odporem k odevzdávání produkce projevila na snížení výsledků zemědělství jako celku. Důvody pro pokles produkce nehledala strana v systému samotném, ale pouze v sabotážích a nepřátelských postojích rolníků.

Nátlaku režimu neušla ani inteligence, decimovaná prostřednictvím čístek a nátlakových metod, které ji měly zbavit zátěže škodlivých tradic, stojících v cestě vytvoření inteligence nové, oddané socialistickému projektu. Z inteligence se měla stát vrstva lidí zdůvodňujících a obhajujících postup moci, uvádějících praxi do souladu s politickou aktivitou a zdůvodňujících vše odkazy na marxisticko-leninskou-stalinskou teorii. Vзором se stala ruská kultura a ruský jazyk, ódy na Stalinova génia v jakékoliv oblasti byly povinností tím více, čím intenzivněji se pronásledovalo vše, co přicházelo ze Západu nebo připomínalo předchozí maďarskou minulost.

Rumunská lidová republika

V březnu 1945 uzurpovali rumunští komunisté s výdatnou podporou sovětské okupační správy politickou moc. Celé tři roky jim pak trvala politická a nakonec i ekonomická likvidace opozice. V posledních dnech roku 1947 se zbavili poslední morální opory nekomunistů, monarchie, a přistoupili k rozsáhlé reorganizaci státních orgánů s cílem vytvořit nový mocenský systém, který již pod výlučným vedením komunistů zajistí „budování základů socialismu“. Plná konsolidace komunistické moci tedy trvala v Rumunsku déle než v jiných satelitních zemích a komunisté při ní nemohli počítat s masovou podporou. Také hospodářská obnova tu proběhla později, mj. i proto, že to nebylo v zájmu SSSR.

Na konec března 1948 byly vypsaný nové parlamentní volby, aby potvrdily politický monopol komunisty ovládané Fronty lidové demokracie. Malé skupiny posledních aktivních liberálů, demokratických caranistů a některých kandidátů nezávislých skupin je nemohly nijak ohrožit. Dne 28. března 1948 se k volbám dostavilo 91 % oprávněných voličů a 93 % z nich odevzdalo své hlasy frontě. Ostatní kandidátky dostaly tolik, že to stačilo na devět poslaneckých mandátů. Nový parlament přijal 13. dubna 1948 novou ústavu

Restaurace stalinismu

Sovětská politika ve střední a jihovýchodní Evropě zahrnovala také velmi podstatný vztah k místním komunistům. Ve všech zemích, které se po válce ocitly v dosahu Moskvy, tvořily tyto strany významnou položku sovětské zahraniční agendy a byly v nich také vnímány a hodnoceny jako její agenturní zařízení. Ve všech zemích však také komunisté pro sovětskou politiku představovali jistý problém.

V důsledku války a okupace, a především po německém útoku na Sovětský svaz došlo k tomu, že Moskva ve většině zemí střední a jihovýchodní Evropy nemohla plně ovlivnit a kontrolovat vývoj místních komunistických stran. S ohledem na vlastní problémy v prvních letech války s Německem měla navíc největší zájem o komunisty jako diverzní položku, která by narušovala německý týl a ulehčila hlavní frontě. Pokud však existoval silný nebo alespoň viditelný komunistický odboj, což platí hlavně pro Albánii, Jugoslávii a Československo, v menší míře pro Bulharsko a Polsko, takřka minimálně pro Maďarsko a Rumunsko, pak nepůsobil ve vzduchoprázdnu. Bez ohledu na to, zda s dalšími odbojovými proudy spolupracoval nebo je potíral, vždy se, v prvních letech války dle instrukcí Kominterny, snažil vystupovat jako národní prvek (ne komunistický, maximálně radikálně levicový), popřípadě se pokoušel stylizovat do role vedoucí složky či reprezentanta celonárodního hnutí odporu proti okupaci nebo místní kolaboraci.

Moskva v takovém případě často nebyla schopna, zvláště po zrušení Kominterny, zahrnout jednak prolínání původní komunistické ortodoxie a národních ideologií nekomunistického odboje, jednak vzniku sporu mezi důsledky tohoto prolínání a vlastní mocenskou ambicí v prostoru střední a jihovýchodní Evropy. Nebylo to vždy možné dokonce ani prostřednictvím těch komunistů, kteří trávili válku v Sovětském svazu (pokud přežili číslky konce 30. let) a mezi domácími komunisty byli nezdůvěryhodní jako věřitelci. Je však nutné dodat, že se stalingradským zlomem a perspektivou sovětského postupu do prostoru střední a jihovýchodní Evropy ztrácela Moskva zájem o „ideové“ komunisty. Měla mnohem více zájem o poslušný instrument, který by plnil její vůli.

Tento „praktický“ postoj ke komunistickým stranám nebyl jen záležitostí momentálního rozhodnutí, ale měl svou přímou prehistorii, jejíž počátek spadá do 30. let, kdy Stalin začal podřizovat Kominternu svým vlastním mocenským cílům. Prvním zlomem v tomto smyslu byl pakt Ribbentrop-Molotov. Jestliže komunistické strany s nemalými problémy překously sovětské politické procesy (které často zlikvidovaly jejich vlastní vedení), pak především v případě středoevropských zemí podpis zmíněného paktu, jeho zadržování a politika, vnucovaná jim v duchu tzv. stručných tezí Kominterny z 9. září 1939 v nich již vyvolávala první štěpení. To však neměnilo nic na si-

tuaci, že komunistické hnutí včetně své elity bylo v důsledku disciplinovaného přijetí sovětského výkladu paktu podřízeno potřebám sovětské zahraniční politiky. Nedlouho poté, v průběhu let 1940–1941, již Stalin dokonce zvažoval možnost rozpuštění Kominterny, což však zastavil německý útok na Sovětský svaz.

Jeho následkem byla tato instituce zachována a samozřejmě se hned změnil sovětský názor na válku. Komunisté v Evropě dostali nový příkaz: podporovat spojenecké úsilí a rezignovat na revoluční strategii. Kominternu v této době již bezvýhradně poslouchala Stalinyv rozkazy, avšak Stalin si nemohl vynutit stejnou poslušnost komunistů mimo přímý dosah své moci. Oddělení Sovětského svazu od zbytku Evropy znamenalo značné snížení frekvence vzájemných vztahů a Moskva je udržovala hlavně prostřednictvím radiového spojení, které však ne vždy fungovalo. Místní komunisté tak byli po určité dobu mimo dohled, což současně znamenalo, že důvody pro další zachování Kominterny znovu zeslably.

Nedlouho po stalingradským vítězstvím, 15. května 1943, se sešel výkonný výbor Kominterny a rozhodl o jejím rozpuštění. Výklady motivů, které vedly Stalina k tomuto rozhodnutí, se liší. Buď se uvažuje o tom, že jeho hlavním zájmem bylo posílení protihitlerovské koalice a rychlá porážka Německa (rozpuštění Kominterny jako gesto vůči Západu, které Stalina nic nestálo), nebo o tom, že pod válečným tlakem musel připustit emancipaci lokálních komunistů (formální potvrzení prozatím nezměnitelného faktu), čili v obou případech jakási z nouze ctnost. Většina autorů se však shoduje v tom, že zánik Kominterny sovětskou zahraniční agendou neoslabil, ale spíše posílil. Po stalingradským vítězstvím vzrostla sovětská prestiž natolik, že komunistické strany byly vůči Moskvě často ještě loajálnější než předtím.

Jestliže sovětská strana rozpuštění Kominterny interpretovala jako rezignaci na šíření revoluce, pak tato interpretace byla adekvátní po tu hranici, za níž celá agenda bývalé Kominterny byla převedena do gescie ústředního výboru sovětské komunistické strany, resp. jeho oddělení pro mezinárodní informaci (*Olděl Meždunarodnoj Informacii*), které *de facto* nahradilo výkonný výbor Kominterny, i když formálně začalo působit až od července 1944. Kominternu se stala zbytečnou institucí a komunistické strany ve střední a jihovýchodní Evropě se tímto staly jednou z důležitých položek v sovětské velmocenské politice. Revoluci vytláčila *Realpolitik*.

Pokud se na sovětské straně revoluční varianta zvažovala, musela se brát v úvahu i otázka vlivu národního komunismu, který se rodí v klíčovém období zakládání národních front. Tehdy také vzniká fenomén pozdější protisovětské, resp. protistalinské hereze v podobě autochtonní komunistické revoluce, kterou po roce 1948 ztělesňovala Jugoslávie, komunistický stát mimo sovětský blok. V jejím případě znovu nešlo pouze o momentální zále-

žítost, ale o vliv skutečnosti, že právě Jugoslávci, konkrétně Tito, již od roku 1939, při zachování veškeré loajality vůči Moskvě, trvali na právu na vlastní revoluci bez ohledu na momentální potřeby sovětské zahraniční politiky.

Kořsání vývoje v zemích střední a jihovýchodní Evropy mezi hladkou „autochtonní“ revolucí mimo pozdější blok a komplikovanou „implantovanou“ komunistickou revolucí v rámci tohoto bloku (s řeckou i finskou výjimkou) představuje určitý problém v rámci „revoluční“ interpretace dění ve druhé polovině 40. let. Bylo toto kolísání zapříčiněno rozmístěním sil jednotlivých velmocí na konci války? Nebo mohlo jít o Stalinovo obsedantní úsilí dodržet za každou cenu jednotný postup jako výsledek vnitřní sovětské zkušenosti, že cokoliv se hýbe samostatně, je nebezpečné? Postoj k Bulharsku (změna vývoje), Jugoslávii a Řecku (preference ztráty před rizikem vlivu ortodoxních, ale málo poslušných komunistů) by také naznačoval, kde tento postup mohl mít svůj původ – ve zkušnosti s neúspěchem vlny levicového radikalismu na počátku 20. let, kdy nerovnoměrnost pozic a časové posuny ve vývoji „národních“ komunistických revolucí způsobily jejich porážku. (Definitivní kolaps bolševického revolučního univerzalizmu tehdy nastal v roce 1923, kdy se nepodařilo využít belgicko-francouzské okupace Porúří a následných nepokojů k vyvolání komunistického povstání v Německu.) Stalin tedy v určité situaci mohl být ochoten obětovat jednotlivou čistotu autochtonní a autentickou komunistickou revoluci proto, aby dovršil, byť komplikovanějším způsobem, více revolucí najednou. Tomu však protičeí poznatek, že v této době nenalézáme stopy po žádném „revolučním rozvrhu“, že není prokazatelný nějaký plán revoluce.

Stalin nehodlal „revoluci“ spustit, přičemž nešlo jen o jakési taktické zpoždování či šálení demokratických politiků nebo západních státníků. Kdyby měl na komunismu (který tak jako tak vznikl kolem poloviny roku 1945 v Jugoslávii a Albánii) skutečný zájem, byla na konci války k jeho prosazení mnohem lepší šance než o několik let později. Ochoť západních zemí jít kvůli střední a jihovýchodní Evropě do války se Sovětským svazem by byla stejně malá tehdy i poté. Jen těžko obstojí také tvrzení, že udržování systému lidových demokracií ve střední a jihovýchodní Evropě mělo napomoci šíření komunismu po západní Evropě. Komunisté ve Francii či Itálii mohli být sice připraveni na převrat (naznačují to dokumenty i paměti jejich vedoucích představitelů), avšak signál k němu nikdy nedostali. I když by se Stalin dal jen těžko podezírat z toho, že nedoceníl význam angloamerické vojenské přítomnosti v západní části kontinentu (respektovat jej formálním zastoupením sovětských delegátů v místních spojeneckých komisích, a naopak očekával, vyžadoval a dostával od západních delegátů v komisích jeho sféry vlivu stejně formální přístup), je podivné, že by nezvažoval alespoň využití místních komunistů pro akci, která by zásadně destabilizovala poměry v zá-

padní Evropě, již tak otrávané sociálními problémy. Demontrace a stávky ovlivňovaly nepopulárně místní poměry, ale zlomit je nemohly.

Přítomnost komunistů ve vládách zemí, ležících v sovětské sféře vlivu, vytvářela politické prostředí, ve kterém Moskva byla schopná orientovat se a které považovala za záruku, že se tyto země neobráťí proti ní. Současně silné komunistické strany zbavovaly sovětskou politiku nutnosti vykonávat přímou kontrolu prostřednictvím vojenských sil, což platilo nejen pro „spojenecké“ země, ale i pro bývalé satelity Osy, kde Moskva vstupovala do hry jen v nutných případech. Pokud však velmocenské šachy měly fungovat, museli i národní i ortodoxní komunisté zaujmout roli a postavení figurek, které jim Moskva určila.

Pro sovětskou politiku nebyla komunistická revoluce primárním cílem, maximálně jen metodou nátlaku, kterou si vynucovala zajištění svých zájmů. Tímto zájmem byla urychlená restaurace systému, který se rozklánil v důsledku války, do podoby, v níž se zakonzeroval ve druhé polovině 30. let. Strategie restaurace probíhala na ekonomické úrovni, a to jak s pomocí reparační a jiné hospodářsko-finanční a surovinové exploatace dobytých území, tak s očekávanou pomocí západní, která však v žádném případě neměla znamenat jakékoliv otevření se sovětského systému světu a tím méně poskytnutí možnosti nahlížet do sovětské „kuchyně“, což dokládala reakce na Marshallův plán.

Druhou úrovní bylo zajištění bezpečnosti restaurační politiky, což Moskva uskutečňovala prostřednictvím hybridního perimetru lidových demokracií na své západní hranici, kdy obranně řečeno, intenzita jejího zájmu houšla ve směru sovětského angažmá v Německu a Rakousku a dále od něj získávala víceméně odvozený charakter. Sovětský postup vůči místním komunistům spíše svědčil o jisté nedůvěře vůči nim. Stalin musel v první řadě vyloučit možnost, že byvalý *cordon sanitaire* ve středovýchodní Evropě, jehož návratu chtěl za každou cenu zabránit, se promění v nesourodý konglomerát nacionálně komunistických diktatur, jejichž soudržnost a nakonec i loajalita vůči Moskvě bude limitována případným výskytem nacionalistických excesů, sporů o menšiny či hranice. Opět se uplatňovala metoda aproximace, kdy Stalin za pomoci vnitřního i vnějšího vojenského a politického nátlaku ovlivňoval vývoj v jednotlivých zemích střední a jihovýchodní Evropy, přičemž tam, kde mohl, současně blokoval domácí komunisty a jejich pokusy o revoluci do doby, než k ní sám zavelel, ovšem podle svých „pragmatických“ představ.

Nedá se však tvrdit, že by ve všech případech příslušné komunistické strany prostě poslechly příkaz Moskvy a bez váhání spustily mechanismus převratu a proměny středolevé asymetrie v komunistický systém podle Stalinova receptu. V situaci, kdy došlo k finálnímu útoku, stále existovalo také silné pnutí uvnitř komunistických stran mezi bezvýhradně loajálními pro-

stalinskými „internacionalisty“ a vůči Moskvě jistý odstup udržujícími „národními komunisty“. Podstatná rozdílu mezi oběma skupinami nespočítala ani tolik v tom, že by vnitřní efekty jejich politiky musely být nutně odlišné a režimy jimi zavedené lidštější či úspěšnější (i když jugoslávský vývoj řadu odlišností v tomto směru později ukazoval), ale právě a především v poměru k Moskvě.

Národní komunisté měli svou vizi komunismu, ale právě kvůli svému odhodlání tuto vizi naplnit nebyli příliš ochotni nadšeně vítat „taktické“ sovětské ústupky ve vztahu k „reakci“ nebo „imperialismu“, takže vznikaly paradoxní situace, v nichž Moskva musela mírnit revoluční elán některých komunistických stran, případně jim doslova zakazovat se jako komunistické otevřeně profilovat a vystupovat. Postoj stalinských „internacionalistů“ byl pružnější, jelikož kopíroval strategii Moskvy. Oba postupy mohly koexistovat, ale oba se mohly dostat do vážného sporu, který byl na straně národních komunistů zvyrazňován faktem, že šlo o skupinu, jejíž velká část prožila válku v domácím prostředí odporu proti okupaci nebo kolaborantským režimům, a byla tudíž vystavena působení ideje a aktivity odboje jako, řekneme, výrazu národní vůle. Pokud navíc, jako v jugoslávském případě, komunisty vedený odboj dosáhl vytlačení okupantů a likvidace kolaborantských režimů vlastními silami a bez vojenské asistence sovětské armády, byl nárok na autonomii moci ve vlastním státu, byť zcela v intenci komunistické doktríny, pocitován ještě silněji než tam, kde sovětská armáda prošla nebo i zůstala. Současně působil i zmíněný fakt, že Moskva rozpustila v květnu roku 1943 Kominternu a že válka znamenala narušení kontaktů mezi ní a komunistickými stranami, takže „nacionální úchylika“ v nich se mohla poměrně úspěšně vyvíjet a stát se jejich nedílnou součástí v období zakládání národních front.

Potřeba učinit tomuto vývoji přítrž se objevila ve chvíli, kdy se na mezinárodní scéně začíná rozvíjet fenomén studené války nejen v podobě diplomatických sporů a řečnických floskulí, ale praktických kroků – již Postupimská konference a spor o uznání polské západní hranice nasvědčovaly rozporům uvnitř protihitlerovské koalice a tyto rozpory dosti otevřeně ventiloval jak Churchillův fultonský projev, tak známý stuttgartský projev J. Byrnesa ze září 1946, který zpochybnil dosavadní německou politiku koalice a právo Polska na odersko-niskou hranici. Nemohoucnost Západu ovlivnit vnitřní vývoj ve střední a jihovýchodní Evropě vedla k rezignaci na aktivní politiku a ke snaze již zahájit stavění bariéry proti sovětské (komunistické) expanzi. Působení Západu se nyní redukovalo do stále nepřímějších a zprostředkovanějších akcí, které však jen urychlovaly odbourávání lidové demokracie jako minimálního programu a snahu Moskvy o proměnu své sféry vlivu v budoucí sovětský blok.

Výraznou akcí tohoto druhu byl návrh Marshallova plánu – posledního po-

kusů zapojit sovětskou bezpečnostní zónu do iniciativy, v níž by bylo možné její vývoj ovlivňovat alespoň hospodářsky. Moskva si tento plán vyloužila jako nebezpečí: zapojení středovýchodní Evropy do celoevropské hospodářské sítě pod americkou patronací znamenalo nejen možnost uchování vlivu Západu, ale především postupné a organické nahodlávání pěti základních okruhů působení lidové demokracie a tím i omezování vlivu komunistů. Přijetí Marshallova plánu by znamenalo jednak nutnost vyjít vnitřní stav sovětského systému, který byl v důsledku války zcela katastrofální (oslabilo by to vyjednávací i další pozice Moskvy vůči Západu), jednak možnost úzkého napojení střední a jihovýchodní Evropy na západní ekonomiku a vedlo by zřejmě k postupnému odbourávání masivní etatizace a nacionalizace spolu s rekonstrukcí a rozšiřováním soukromého sektoru a s nahrazováním státní regulace mnohem pružnějšími hospodářskými mechanismy.

Logicky by se velmi brzy objevila otázka politického zastoupení nových hospodářských kruhů, tedy otázka pravicové politiky. Její vznik v jedné nebo několika zemích mohl vyvolat řetězovou reakci a pro Moskvu i jednotlivé komunistické strany by vzniklo závažné dilema, resp. riziko neudržitelnosti jejich vlivu. O vědomí nebezpečnosti Marshallova plánu svědčí jak nebyvale tvrdý nátlak, který Moskva úspěšně uplatnila vůči zemím ve své mocenské síti (včetně Finska), aby přijetí americké iniciativy zabránila, tak i velké úsilí komunistů v některých zemích směřující k posílení etatizačního procesu (znárodnovací dekrety v Maďarsku, Rumunsku a Bulharsku, tzv. obchodní válka v Polsku nebo spory o plnění dvouletého plánu 1947–1948 v Československu). Druhý výrazný impuls pak přinesly jugoslávsko-bulharské aktivity na Balkáně. Oba momenty zapůsobily na sovětskou politiku v takřka stejnou dobu a nikoliv náhodou krátce po nich následovalo ustavení „reformované“ Kominformy.

Tyto události daly Moskvě signál, že země v jejím stínu by mohly začít nebo začínají intenzivně uvažovat o vlastních cestách rozvoje (balkánská federace) a ve spojení například s Marshallovým plánem by mohly také začít preferovat západní spojení, což v návaznosti na doktrínu *containment* mohlo zatlačit sovětský vliv opět za sovětské hranice a středovýchodní Evropu vmanipulovat do role předválečného sanitárního pásma. Pokud Stalin vnímal toto nebezpečí a chtěl jeho vzniku zabránit a vyhnout se tak opakovaní situace po první světové válce (úpadek revoluční vlny a ztráta sovětského vlivu), musel nutně v první řadě zavést pořádek v jednolitých komunistických stranách a zahájit především eliminaci reprezentantů národně komunistické orientace. Čistka byla nutná nikoliv proto, že by národní komunisté byli méně ortodoxní, ale právě proto, že svou revoluční ortodoxií, ať již vědomě či nevědomě, nadřazovali Stalinovu „revolučnímu“ pragmatismu. Svou věrnost Moskvě zakládali národní komunisté na principu reciprocity a sovětské povinnosti poskytnout jejich revoluci veškerou

možnou pomoc včetně vojenského zásahu. Poté však měli nadále vládnout autonomně.

Založení Informbyra (Kominformy) na podzim 1947 potřeboval „obnovení disciplíny“ potvrdit, a více než kdy předtím se tato potřeba stala smrtelně důležitou v souvislosti s prvními průvaly do jednotného postupu, které potvrdily Stalinyovy obavy. Roztržka s titovskou Jugoslávií ohrožovala celé „jižní křídlo“ formujícího se pásu satelitních zemí a nakonec skončila vyčleněním této země z moskevské kontroly, čímž Stalin ztratil strategicky důležité jaderné pobřeží. Podobným vývojem hrozila i situace v Polsku, kde se Gomulkaova skupina ve sporu s Bierutem stavěla vstřícně k jugoslávským výhradám. Stejně hrozivě vypadaly možné důsledky začlenění střední Evropy do Marshallova plánu pro „severní křídlo“ satelitního pásu. Ostrakizace jugoslávských komunistů, likvidace „nacionalisticko-pravicové úchyličky“ v Polsku a tvrdý nátlak na odmítnutí Marshallova plánu potvrdily, že Stalin nehodlá tolerovat jakékoli odlišnosti a že cílem Informbyra je vytvoření perfektního mechanismu použitelného k urychlení vnitřního vývoje lidových demokracií směrem k režimům kopírujícím sovětskou předlohu.

Pod tlakem koordinované politiky Informbyra tak zesílilo dosavadní napětí mezi maximalistickým a minimalistickým pólem středolevého systému lidové demokracie. To se s jistým předstihem ukazuje již na konfliktu národních komunistů a internacionalistů, ale také na sílící a otevřené devastaci středové části politického systému (odehrává se reálně nebo jako pokus v létě a na podzim roku 1947), především však na sílícím nátlaku, uplatňovaném vůči dosud partnerským sociálně demokratickým a socialistickým stranám. Tento nátlak vycházel často jednak z dohod o úzké spolupráci vyvolujících nebo zakazujících vzájemný konflikt a pokus o jednostrannou hegemonii, jednak v infiltraci a štěpení nekomunistické levice na „pravici“ a „levici“. Závěrečná likvidační fáze mohla nastat tehdy, když uvnitř komunistických stran zvtěžilo internacionalistické křídlo a zmizelo riziko, že dojde ke spojení socialistické „pravice“ s národními komunisty. Od tohoto momentu směřuje úsilí komunistů k pohlcení partnerských stran, které se odehrávalo na tzv. slučovacích nebo sjednocovacích sjezdech, jejichž přípomínkou byly názvy některých východoevropských komunistických stran (PSDS, SED, MSDS). Slučovací sjezdy dovršily ustavení monopartijního systému a uzavřely tak existenci středolevého politického systému lidové demokracie.

Pokud měli místní komunisté nějaké „ideové“ ambice či uvažovali o komunismu jako o „národní“ strategii či receptu na nové pojetí obrany národního zájmu, zastavila je drastická vlna procesů na přelomu 40. a 50. let. Jejich revoluce skončila, sotva vůbec začala, restaurace pak ve stalinském stylu „požrala“ početné jednotlivce i skupiny stojící, ať již skutečně nebo jen

údajně, v cestě k jejímu prosazení. Přeživší „děti“ této revoluční restaurace dále ve svatém nadšení působily utrpení jiným, kteří o to nestáli, popřípadě samy trpěly a některé teprve postupem doby (významnými mezníky ztrásovit tu byly roky 1953, 1956, či 1968) dospívaly k názoru, že tu není něco v pořádku.